

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

KUNT GERGELY

A KULTUSZTEREMTÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETE
SZOCIALIZÁCIÓ, ELŐÍTÉLET, POLITIKAI PROPAGANDA
KAMASZNAPLÓK TÜKRÉBEN
(1938–1956)

Történelemtudományok Doktori Iskola,
A doktori iskola vezetője Székely Gábor DSc., egyetemi
tanár
Társadalom- és gazdaságtörténeti Program,
A program vezetője Kövér György DSc., egyetemi tanár
A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:
A bizottság elnöke: Dr. Kövér György DSc, egyetemi tanár
Hivatalosan felkért bírálók:
Dr. Szívós Erika PhD, egyetemi adjunktus
Dr. Majtényi György PhD, habilitált egyetemi docens
A bizottság további tagjai:
Dr. Zeidler Miklós PhD, egyetemi adjunktus,
a bizottság titkára
Dr. Bódy Zsombor PhD, egyetemi docens
Dr. Varga Zsuzsanna, Dr. Pihurik Judit (póttagok)

Témavezető és tudományos fokozata: Dr. Gyáni Gábor
CMHAS, egyetemi tanár

BUDAPEST, 2012.

A kutatás célkitűzése, megközelítésmódja és forrásai

Az értekezés az 1938 és 1956 közötti társadalmi képzetek egyéni világgépekben élő szeletét mutatja be. Interdiszciplináris megközelítéssel vizsgálja, hogy miként látták ezt az időszakot azok, akik benne éltek, milyen tényezők, hatások formálták a képet, amelyet korukról alkottak. A disszertáció arra keresi a választ, hogy ezek a szereplők miként képzeltek el azt a közösséget, amelyben éltek, hol helyezték el abban önmagukat, mi keltette bennük az ismerősség, a másság és az idegenkedés érzetét, és ez milyen mértékben befolyásolta a viselkedésüket, mindennapi döntéseiket. A dolgozat az első zsidótörvény elfogadásának évétől az 1956-os forradalom leveréséig született bejegyzések elemzését tartalmazza.

Az elsajátított társadalmi képzeteknek a személyre jellemző rendezettsége és összefüggésrendszere az a világgép, amelynek segítségével az egyén értelmezi az őt körülvevő világot. Ez a világgép az önmeghatározásokat és a világban zajló eseményekre vonatkozó ismereteket valamint a társadalomról alkotott mentális „térképet” is tartalmazza. Az imaginációknak ez utóbbi, a társadalmi környezetre vonatkozó szűkebb halmaza jelenik meg társadalomképként a dolgozatban. Ez azokat a sztereotípiákat, előítéleteket és indikátorokat is magába foglalja, amelyek révén az egyén a másikat

saját magától és csoportjától megkülönböztethetőként észleli. Az értekezés ezeknek a társadalomképeknek a feltárását tekinti a legfontosabb feladatának.

A kamaszok korosztálya azért alkalmas különösen a társadalomképek vizsgálatára, mert esetükben az a családi és iskolai szocializációs közeg is bemutatható, amelyben a képzetátadás-elsajátítás folyamata végbement, míg a felnőtteknél jóval nehezebb lenne ennek a rekonstruálása. A naplók összehasonlító elemzése azért kecsegtet eredménnyel a társadalmi képzetek vizsgálata során, mert ezekben szerzőik olyan vélekedéseknek is teret engedtek, amelyek más források segítségével nem tárhatók fel hasonló mélységben, ráadásul úgy, hogy a nézőpontjuk nem retrospektív.

A társadalmi képzetek vizsgálatához a hazai szakirodalomból teljes mértékben hiányzó kamasznaplók kínáltak forrásként. A naplókat, amikor erre lehetőség adódott más, a naplófeljegyzésekkel egykorú forrásokra, így a szerzők által írt novellákra, színdarabokra, versekre és levelekre is támaszkodva kiegészítettem.

A disszertáció forrásanyagát tizenöt napló alkotja. Ezek közül hat magántulajdonban lévő kéziratos példány. Kettőt őriznek közgyűjteményben, hetet pedig már korábban publikáltak. A szerzők a naplók elkezdésekor kilenc és tizennyolcadik életévük között jártak. Azokban az esetekben, amikor a feljegyzések hossza több évtizedet fog át, az elemzés nem áll meg a serdülőkor elhagyásánál, mert így

jobban megragadható az egyes társadalomképek változása/változatlansága.

A dolgozat három fő fejezete a következőkben három kérdéscsoportra keresi a választ.

- I. Az idegenként érzékelt személyekről, csoportokról alkotott képzetek feltárásához vezető út első lépését a naplóró kamaszok identitásának feltárása jelentette, a következő kérdések mentén: Milyen eltérések voltak a magyar zsidó és a keresztény magyarok önmeghatározásai között? Milyen volt a fiatalok szociális identitása? Önmagukat a társadalmon belül hol helyezték, annak mely képzelt csoportjaival azonosultak? Milyen politikai értékrendek uralkodtak a naplórók családjaiban? Hogyan viszonyultak az eltérő önmeghatározású családokban felnövekvő gyerekek a két világháború közötti politikai rendszer főbb jelszavaihoz (revizionizmus, antikommunizmus, Horthy-kultusz), azoknak milyen jelentése volt számukra? Miként hatottak a szocializációs közegek eltérő emlékezeti kánonjai a múlt egyes eseményeinek értelmezésére?
- II. A dolgozat legfontosabb része a kamaszok társadalomképét mutatja be, amelynek természetesen részét képezték az előítéltek és a sztereotípiák. Az ebből a szempontból

releváns kérdések közé tartozik, hogy milyen szerepet játszottak az egyes szocializációs közegek ezeknek a képzeteknek az átadásában és „megtanulásában”? Az eltérő önmeghatározások eltérő társadalomképek létrehozásához vezettek-e? Milyen csoportokból és milyen erőviszonyok mentén épült fel a naplóiírók fejében a társadalom képe? Mitől és miért érezték önmaguktól eltérőnek az idegeneket, azokhoz milyen képzeteket társítottak, milyen tulajdonságokkal és jellemzőkkel ruházták fel azokat? Ezek a képzetek hogyan befolyásolták a naplóiírók hétköznapi döntéseit, miként hatottak azok baráti-ismerősi kapcsolataiknak létesítésére és tartósságára? A naplóiírók előítéletei által motivált viselkedés hogyan hatott az eltérően érzékeltekre, ők hogyan dolgozták fel ezeket a megaláztatásokat? Milyen reakciókat váltott ki a keresztény magyar önmeghatározású kamaszokból a jogszabályok által zsidónak minősülő és általuk is ekként kategorizált ismerőseik-barátaik üldözése?

- III. A disszertáció utolsó nagy fejezete azt tárja fel, hogy miként hatottak a naplóiírók különféle képzetei a világ eseményeinek és híreinek értelmezésére, fogadtatására, valamint hogy milyen technikákkal próbáltak meggyőződni ezen értelmezések hitelességéről. Mennyiben reagáltak másként a hivatalos médiából vagy

az interperszonális kommunikáció útján terjedő hírekre? Miként viszonyultak a hivatalos médiához, mennyiben és miként befolyásolta a hivatalos média hitelességének megítélését a naplórók által képviselt politikai értékrend?

A KUTATÁS FŐBB EREDMÉNYEI

A keresztény magyar és a magyar zsidó önmeghatározású kamaszok alapjaiban másként képzelték el a társadalmat, amelyben éltek, és ez túlmutat az identitásuk részét képező felekezeti hovatartozásokon.

A keresztény magyar identitású kamaszok a zsidóságról mint eltérő (azaz nem magyar) fajról gondolkoztak a korszakban, míg a magukat magyar zsidóként definiáló fiatalok önmagukat zsidó vallású magyarokként határozták meg. Az önmagukat különféleképpen zsidóként definiáló családok és gyerekek esetében nem rajzolódik ki teljesen egységes kép. Voltak köztük olyanok is, akik leszármazási csoportként képzelték el a zsidóságot, és annak tagjaként tekintettek magukra, de ez számukra nem jelentette azt, hogy ne „természetszerűleg” magyarnak tartsák önmagukat. Az identitások függvényében a magyar zsidó és a keresztény magyar önmeghatározású fiatalok alapvetően eltérő jelentést tulajdonítottak a zsidónak mint szónak.

A magyar zsidó (vallású) kamaszok önmeghatározása egyáltalán nem szerepelt a magyar keresztény társaik társadalomról alkotott képzetekben. Ezt a naplók nyelvhasználata is világosan jelzi, hiszen abban a magyar zsidó megjelölésnek nincs nyoma, csak a sokkal leegyszerűsítőbb zsidó kifejezést használták.

A naplóiíró kamaszok a középosztály vagy a kispolgárság rétegeiből kerültek ki. Önmagukat egy úri – pozitív képzetekkel felruházott – csoport tagjaiként szemlélték. A társadalomról alkotott képzetekben az ezen „réteghez” való tartozást sem a vagyoni helyzet, sem az anyagi javak birtoklása vagy hiánya nem befolyásolta. A naplóiírók számára az ’úri’ kifejezésnek sem volt teljesen egységes a jelentése. A magyar zsidó identitású kamaszok társadalomképében az úriként való kategorizálás vélt vagy valós antiszemitizmussal állt összefüggésben.

A revizionizmussal és az irredenta kultusszal, annak célkitűzésével való egyetértés nem függött az eltérő önmeghatározásoktól, ezekkel mindegyik naplóiíró azonosult, hiszen mindannyian mint magyarok érezték ezek által megszólítva magukat. Azokban a családokban, ahol a szülői-nagyszülői generáció menekülésével kapcsolatban nem éltek ilyen narratívák, ott elsősorban az elcsatolt területekre szervezett iskolai kirándulások helyettesítették ezeket.

A második világháború alatt a politikai berendezkedéshez való lojalitás ugyancsak nem az eltérő identitások határán vált szét. Horthy Miklós

egyaránt népszerű volt a különféle felekezeti kötődésű diákok körében. A jogszabályok által zsidónak minősülő diákok is bíztak benne, azt remélve, hogy hátrányos megkülönböztetésük csak ideiglenes és annak fokozódásától a kormányzó megvédi őket, így elválasztották személyétől az antiszemitizmust. Csupán egyetlen olyan család volt, ahol személyét elutasították, és azt már a fehérterrortól kezdve a zsidóüldözéshez kötötték.

A Tanácsköztársaság pozitív vagy negatív megítélése, valamint az azt életre hívó politikai ideológia sem igazodott az eltérő önmeghatározásokhoz.

Az eltérő önmeghatározás eltérő társadalomképet jelentett. A különböző identitású kamaszok másként képzeltek el a társadalmat, amelyben éltek, eltérően gondolkodtak annak csoportjairól, erőviszonyiról. Ezeket a képzeteket nagyarányú stabilitás jellemzi, megtanulásuk és rögzülésük jórészt a családi szocializáció része volt.

A kamaszok a társadalomképük részét képező előítéleteket főként a családi szocializáció során sajátították el. A családi szocializáció politikai berendezkedéseken átnyúlóan, deklasszálódásoktól függetlenül örökített át viselkedési normákat, társadalomképeket, értékrendeket. Az előítéltek megtanulásában hasonlóan fontos szerepe volt az iskolai közösségeknek, hiszen a különféle ottani beszélgetések, játékok ugyancsak ezeket a képzeteket tudatosították a diákokban, még akkor is, ha ezek

elsajátítása otthon hiányzott, vagy nem volt hangsúlyos. E kútfők szerint az osztályokban szerveződő kis közösségeket, csoportokat nem érintették az oktatás egészét érintő változások. A családi szocializációs közegben uralkodó társadalomképek alig-alig változtak, és ezeket politikai korszakhatároktól és rezsimek élethosszától függetlenül adták át nemzedékről nemzedékre.

A családi emlékezetnek meghatározó szerepe volt a múltra vonatkozó ismeretek átadásában, nem annyira a társadalmi képzetek szempontjából lényegtelen tényadatok tekintetében, mint inkább az azokhoz való érzelmi viszonyulás kialakításában. A mindennapi kommunikáció során elhangzó negatív vagy pozitív tartalmú történetek általában egy-egy esemény, politikus, rezsim értékelését, megítélését is tartalmazták. A családi emlékezet elsődleges szerepet játszott a közelmúltban játszódó és a szülői-nagyszülői generáció életét meghatározó történelmi események megítélésében. Ezek a történetek magukban foglalták a család veszteségeit, sérelmeit tartalmazó narratívákat, amelyek ugyancsak generációról generációra hagyományozódtak tovább. A családot mint emlékezeti közösséget nem érintette az aktuális ideológiához alkalmazkodó hivatalos történetírás nézőpontja, valamint egyes személyek és események változó előjelű megítélése.

A keresztény magyar önmeghatározású kamaszok az általuk zsidóként kategorizáltak csoportját a magyarokra veszélyes, őket elnyomott

helyzetbe kényszerítő domináns csoportként képzeltek el. Az ezen naplóiírók fejében élő bipoláris társadalomkép legfontosabb eleme a magyarok és a zsidók ellentétére épített. A zsidóságról a vizsgált időszakban úgy vélekedtek, mint amely a magyarokat állandó jelleggel, de különféle eszközökkel elnyomja. Ebből következőleg a keresztény magyar önmeghatározású naplóiírók az általuk egyenlőtlennek, számukra hátrányosnak képzelt tulajdon- és hatalomviszonyokat megváltoztató diszkriminatív intézkedéseket a német megszállásig egyöntetűen, döntő többségükben pedig még a nyilasok hatalomra jutásáig is elfogadták. Ezek ellen gyakorlatilag soha nem tiltakoztak, azok jogosságát a naplókban nem vonták kétségbe, mert tapasztalataik sztereotíp értelmezése ezek helyességét támasztotta alá. Ezeket az intézkedéseket a szocializáció során elsajátított általuk ideálisnak vélt társadalmi rend helyreállásaként értékelték.

A holokauszt veszteségei és az üldöztetés tapasztalata a magyar zsidó identitású naplóiírók döntő többségének nem kezdte ki a magyar önmeghatározását. A cionistává válás gondolata többnyire fel sem merült. A cionizmus nemcsak az idősebb szülői-nagyszülői generáció, de a kamaszok többsége számára is elfogadhatatlan volt. A magyarságukról való lemondást látták benne, ugyanakkor azért is elutasították, mert saját önmeghatározásukkal ellentétben a cionizmus

szerintük nem vallásként, hanem fajként tekintett a zsidókra.

A bipoláris társadalomképekkel jellemzett magyarok és zsidók ellentétére építő képzetek alapszerkezete nem változott. Ebben a világháború befejezése is csak minimális változást hozott. A zsidótörvények előtti, illetve a világháború utáni hatalom társadalmi megoszlását a keresztény magyar önmeghatározású naplóiírók úgy képzelték el, hogy a(z) általuk nem magyarnak tekintett) zsidók elnyomják őket. Ez a háború befejezésével csak annyiban módosult, hogy azt követően a zsidókat kommunistának és a szovjet típusú politikai berendezkedés támogatóinak képzelték. Ez különösen a Rákosi-korszakra és a sztálinizmusra érvényes. Nagy Imre miniszterelnökségének periódusát ezzel szemben kifejezetten „magyar”-ként tartották számon.

Mindegyik kamasz önmeghatározásoktól függetlenül, különféle indikátorok segítségével igazodott el a társadalomban. A számukra idegeneket többnyire a látáson keresztül érzékelték és kategorizálták mint önmaguktól eltérőket. Ebben döntő szerepe volt a különféle antropológiai sémáknak, amelyekhez olykor akár politikai hovatartozást is kötöttek. A keresztény magyar önmeghatározású fiatalok, akik nem estek a zsidótörvények hatálya alá, az általuk zsidóként kategorizáltak azonosítását alapvetően két indikátorhoz kötötték: a normaszegő viselkedéshez és különféle antropológiai jegyekhez. A fejekben

uralkodó képzetek a vizsgált időszakban nem változtak.

A zsidó és a keresztény vallású fiatalok barátaikhoz-ismerőseikhez fűzött megjegyzéseiből egyértelmű, hogy az eltérőként való kategorizálás nem befolyásolta őket abban, hogy az önmaguktól különbözőnek képzeltekkel eltérő mélységű kapcsolatokat tartsanak fenn. Csak azon kamaszok szakították meg az általuk eltérőként érzékelttel a kapcsolatot, akik nem csupán idegenként, azaz önmaguktól eltérőként, hanem egyben önmaguk teljes ellentétéként is képzeltek el őket.

Az egyénekre és az egész csoportra vonatkozó előítéltek intenzitása eltérő. A keresztény magyar önmeghatározású, a zsidótörvények hatályán kívül eső naplóírók az általuk zsidóként számon tartott ismerőseikre-barátaikra nem vonatkoztatták – a kategorizáláson túlmenően a társadalomképükben az egész csoportra vonatkozó – negatív tartalmú képzeteiket. Az eltérőként számon tartottakkal kialakított kapcsolat a társadalomképekre többféleképpen hatott: annak függvényében, hogy azt a naplók szerzői negatívként, vagy pozitívként élték meg.

A keresztény magyar önbesorolású kamaszok szerint a társadalom rendje többször is felborult a vizsgált időszakban. Egyszer a nyilas hatalomátvétel után, másodszor pedig a szovjet megszálláskor. A nem üldözöttek társadalomról alkotott képzetei kapcsán különösen jelentős a nyilas uralom, különösen pedig a

főváros terein dúló terror. A kamaszokban a társadalomról egy erősen hierarchizált és differenciált kép élt, amelyben önmagukat a társadalom felső-középső részén képzeltek el, mindenképpen erősen megkülönböztetve a számos előítéllettel felruházott alsóbb (nem úri) társadalmi rétegektől. A nyilasok uralmát a kamaszok szinte mindegyike ezeknek a hatalomra jutásaként értelmezte. Ebből adódóan saját vélt vagy valós társadalmi pozíciójának, anyagi biztonságának, vagy akár életének veszélyeztetőiként tekintett rájuk. Másrészt szinte mindannyian lojálisak voltak a kormányzóhoz, és mindannyian egyetértettek a kiugrási kísérlettel.

A társadalomképekben a legnagyobb változást a nyilas terror okozta, amely változás azonban csak ideiglenes és felszínes volt. Ebben a 3-4 hónapnyi periódusban született bejegyzésekben az előítéltektől való eltávolodás, az azokon való pillanatnyi átlépés figyelhető meg. A nyilas terrorra a kamaszok döntően azonosan reagáltak, és naplóikban egyöntetűen az üldözöttek pártját fogták, annak ellenére, hogy az e periódus előtt, illetve után készült bejegyzéseikre pontosan ennek az ellenkezője érvényes. Ez a hirtelen változás az előbb említetteken túlmenően más tényezőkre is visszavezethető. Egyrészt a fővárosi fiataloknak közvetlen tapasztalatuk volt a nyilasok cselekedeteiről, vagy számukra teljesen hiteles forrásból értesültek ezekről. Így az ő szemükben kétségbevonhatatlan tény volt a kegyetlenkedés. Többen gondolták úgy, hogy a nyilasok a zsidóüldözés

után a keresztényekkel is hasonlóan fognak elbánni. Ugyancsak fontos szerepet játszott az önmagukról mint keresztényekről alkotott kép, amellyel a nyilasok vérengzésének elfogadása nem volt összeegyeztethető. Az üldözöttekkel való együttérzés alapvetően a félelemből táplálkozott, és abból, hogy önmagukra is mint potenciális áldozatokra tekintettek. Az ekkor született bejegyzések nélkülöznek minden előítéletet. A vizsgált korszak során a világgépükben számos előítélet és sztereotípa társult a zsidóként számon tartottakhoz, de ez nem jelentette azt, hogy azonosultak Szálasi követőinek célkitűzéseivel és eszközeivel.

A naplóból a közkeletű narratívákétól eltérő időlépték rajzolódik ki. Sokkal gyorsabbként és rövidebbként érzékeltetik a szovjetizálást, mint azt a korszak eseménytörténeti tagolása sejteti. A naplóírók – legalábbis ezek a naplóírók – jóval kevésbé érzékelték átmenetként az 1945–1948 közötti periódust: a keresztény kamaszok már a háború befejezésének évében kommunista diktatúráként tekintettek az ország állami berendezkedésére.

A rádió és az újság szavahihetőségének megítélése a család politikai értékrendjétől függött, amelyet a fiatalok otthon sajátítottak el. Az egyes események családi értelmezése vagy családi tapasztalata alapjaiban befolyásolta, hogy a naplóírók mikortól tekintettek nem legitimként egy politikai berendezkedésre és annak hivatalos híradásaira. Elsősorban a hivatalos tömegkommunikáció adásait

vetették össze a többnyire illegális csatornákból szerzett értesülésekkel. Másodsorban a hazai híreket általában az inverz értelmezés segítségével próbálták megfejteni, azaz az újságban olvasottakat vagy a rádióban hallottakat teljesen ellentétes jelentéssel ruházták fel. Harmadrészt a korlátozott, erősen cenzúrázott és irányított tömegkommunikációban megjelenő hírek valóságtartalmát a személyes tapasztalatokkal vetették össze.

A kamaszok naplójának összehasonlító elemzése egyértelműen azt mutatja, hogy sem a világháború, sem annak vége, sem a kommunisták, vagy éppen a nyilasok hatalomra kerülése nem járt mélyreható változással a világkép részét alkotó társadalomképben. Így ebben az értelemben 1945 után nem beszélhetünk új korszakról: egyértelműen a kontinuitás a meghatározó. Hiszen az ország lakói – vagy legalábbis e kamasz naplójírók – az intézményesült oktatás pillanatnyi módosulásaitól függetlenül továbbra is úgy képzelték el a társadalmat, mint annak előtte. Ezeket a képzeteket érintetlenül hagyták a politikai változások. Miközben a háború alatt nyíltan vállalható kijelentések és nézetek a privát szférába szorultak vissza, ezek az egyének fejében változatlanul éltek tovább – így hagyományozódva át a családi szocializáció részeként nemzedékről nemzedékre a mai napig.